

ZAMONAVIY SHUBHALAR DAVRIDA KALOM ILMINING DOLZARBLIGI: E'TIQODIY INQIROZLARGA ILMIY YONDASHUV

Imom Buxoriy nomidagi Toshkent
Islom Institutining Islom ilohiyoti,
falsafasi va Moturidiylik ta'limoti
mutaxassisligi magistranti
ABDUSAMAD YULDASHEV

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada islomiy ilmlar tizimida muhim o'rin tutuvchi kalom ilmining mohiyati, mavzusi va metodologik asoslari tahlil qilinadi. Klassik mutakallimlar qarashlari asosida kalom ilmining diniy aqidalarni aqliy va naqliy dalillar bilan isbotlash, ularni himoya qilish hamda e'tiqodga qarshi bildirilgan shubha va e'tirozlarni ilmiy yo'l bilan rad etishdagi vazifasi yoritiladi. Shuningdek, kalom ilmining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan madaniy bosqin, siyosiy kelishmovchiliklar, tarjima harakati va mutashobeh oyatlar talqini kabi omillar ko'rib chiqiladi. Maqolada kalom ilmining shaxs va jamiyat hayotidagi ahamiyati hamda zamonaviy e'tiqodiy muammolar fonida uning dolzarbligi asoslab beriladi.

KALIT SO'ZLAR: Kalom ilmi, aqida, e'tiqod, aqliy va naqliy dalillar, mutakallimlar, shubha va e'tirozlar, mutashobeh oyatlar, madaniy bosqin, tarjima harakati, e'tiqodiy barqarorlik.

KIRISH

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda inson tafakkuri turli g'oyaviy va mafkuraviy ta'sirlarga tobora ko'proq duch kelmoqda. Ayniqsa, e'tiqod masalalarida shubha, inkor va nisbiylikka asoslangan qarashlarning keng tarqalishi musulmon jamiyatida jiddiy aqidaviy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Diniy e'tiqodning faqat an'anaviy taqlid darajasida qolib ketishi yoki aksincha, zamonaviy falsafiy oqimlar ta'sirida butunlay inkor etilishi bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Shu sharoitda islom tafakkuri tarixida muhim o‘rin tutgan kalom ilmining o‘rni va ahamiyatini qayta ko‘rib chiqish zarurati yuzaga kelmoqda. Chunki kalom ilmi islom e‘tiqodini nafaqat naqliy manbalarga tayangan holda, balki aqliy-mantiqiy dalillar orqali asoslab beruvchi, shuningdek, unga qarshi bildirilgan shubha va e‘tirozlarga ilmiy javob qaytaruvchi fan sifatida shakllangan. Bu jihati bilan kalom ilmi har bir davrning e‘tiqodiy muammolariga mos yechim taklif qila oladigan ilmiy tizim hisoblanadi.

Mazkur maqolada kalom ilmining mohiyati, mavzusi, metodologik chegaralari, nomlanish sabablari, tarixiy shakllanish omillari hamda uning shaxs va jamiyat hayotidagi o‘rni klassik mutakallimlar qarashlari asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu ilmning zamonaviy e‘tiqodiy inqirozlar, xususan, materialistik va sekulyar qarashlar fonida qanchalik dolzarb ekani ochib beriladi. Maqolaning asosiy maqsadi — kalom ilmini tarixiy meros sifatida emas, balki bugungi kun uchun ham zarur bo‘lgan ilmiy-e‘tiqodiy himoya mexanizmi sifatida yoritishdan iborat.

Kalom ilmining ta‘rifi

Kalom ilmi islomiy ilmlar tizimida aqidaviy masalalarni aqliy va naqliy dalillar asosida o‘rganadigan, ularni himoya qiladigan hamda ularga qarshi bildirilgan shubha va e‘tirozlarni ilmiy yo‘l bilan rad etishni maqsad qilgan muhim fanlardan biridir. Ushbu ilm islom e‘tiqodining nazariy poydevorini mustahkamlashda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Mutakallim ulamolar kalom ilmining mohiyatini turli ta‘riflar orqali bayon qilganlar. Jumladan, Taftazoniy rahimahulloh kalom ilmini shunday ta‘riflagan:

“Kalom ilmi — qat’iy dalillar asosida diniy aqidalarni o‘rganadigan fandir.”¹

Adudiddin al-Ijy kalom ilmini quyidagicha ta‘riflaydi:

“Kalom ilmi — shunday ilmki, uning yordamida diniy aqidalarni dalillar keltirish orqali isbotlash va shubhalarni daf etish imkoniyati mavjud bo‘ladi. Bu yerda aqidalar deganda amaliy emas, balki bevosita e‘tiqod qilinadigan masalalar nazarda

¹ Sa‘duddin Taftazoniy. Sharh al-Maqosid. — Bayrut: Olam al-kutub, 1995. — B. 163.

tutiladi. “Diniy” soʻzi esa Muhammad sollallohu alayhi vasallam diniga mansub boʻlgan aqidalarni anglatadi.”²

Ibn Akfoniyy esa kalom ilmining vazifalarini yanada kengroq tarzda ifodalaydi:

“Kalom ilmi — shariat sohibi (yaʼni Paygʻambar sollallohu alayhi vasallam) tomonidan ochiq bayon qilingan qarash va eʼtiqodlarni tushuntirishni, ularni aqliy dalillar bilan isbotlashni, himoya qilishni hamda ularga zid boʻlgan barcha fikrlarni rad etishni oʻz ichiga olgan ilmdir.”³

Shuningdek, Hojiy Xalifa kalom ilmini qisqa va loʻnda tarzda quyidagicha taʼriflaydi:

“Kalom ilmi — dalillar keltirish orqali diniy aqidalarni isbotlash va ularga qarshi bildirilgan shubhalarni yoʻq qilish imkonini beruvchi ilmdir.”⁴

At-Tahonaviy esa kalom ilmining munozaraviy jihatiga urgʻu berib shunday deydi:

“Kalom ilmi — dalillar keltirish va shubhalarni daf etish orqali diniy aqidalarni boshqalarga nisbatan isbotlash imkonini beruvchi ilmdir.”⁵

Tarixchi olim Abdurahmon ibn Xaldun oʻzining “Tarix” asarida kalom ilmi haqida bunday degan:

“Kalom ilmi — imon-eʼtiqod masalalarini aqliy dalillar bilan himoya qilishni hamda eʼtiqod masalasida ahli sunna va salafi solihlar yoʻlidan ogʻib ketgan bidʼatchi toifalarga raddiya berishni oʻz ichiga olgan fandir.”⁶

Shuningdek, kalom ilmining naqlni inkor etmagan holda aqliy-mantiqiy dalillarga tayanishi uni sekulyarizmning “din — shaxsiy eʼtiqod boʻlib, aql va ilm sohasiga daxli yoʻq” degan daʼvosiga qarshi muhim ilmiy vositaga aylantiradi. Kalom ilmi eʼtiqodni hissiy yoki subyektiv hodisa sifatida emas, balki aql bilan anglanadigan va asoslanadigan haqiqat sifatida talqin qiladi. Bu esa diniy eʼtiqodni zamonaviy ilmiy tafakkur maydonida himoya qilish imkonini beradi.

² Adudiddin al-Ijjiy. Al-Mavoqif fi ilm al-kalom. — Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 2020. — B. 35.

³ Ibn Akfoniyy. Irshod al-qosid ila asna al-maqosid. — Qohira: Dor al-fikr al-arabiy, 1995. — B. 161.

⁴ Hojiy Xalifa. Kashf az-zunun. — Bayrut: Dor ihyo at-turoso al-arabiy, 1941. — 2-jild. — B. 1503.

⁵ At-Tahonaviy. Kashshof istilohot al-funun. — Bayrut: Noshrun, 1996. — B. 29.

⁶ Abdurahmon ibn Xaldun. Muqaddima ibn Xaldun. — Bayrut: Dor al-fikr. — 1-jild. — B. 580.

Bundan tashqari, kalom ilmining sogʻlom aql va toʻgʻri mantiqni asosiy qurol sifatida belgilashi bidʼatchi oqimlar va notoʻgʻri aqidaviy talqinlarga qarshi ilmiy muvozanatni taʼminlaydi. Tarixda boʻlgani kabi, bugungi kunda ham diniy matnlarni kontekstdan uzib talqin qilish yoki shaxsiy qarashlarni aqida darajasiga koʻtarish holatlari uchramoqda. Kalom ilmi esa salafi solihlar va ahli sunna yoʻlidan chetga chiqmagan holda, bunday ogʻishlarga mantiqiy va daliliy raddiya berish metodologiyasini taklif etadi.

Demak, mazkur tamoyillar kalom ilmini faqat tarixiy ilm sifatida emas, balki zamonaviy materialistik, sekulyar va bidʼatchi qarashlar sharoitida islom eʼtiqodining ilmiy himoyasini taʼminlovchi muhim intellektual tizim sifatida namoyon qiladi.

Yuqorida keltirilgan taʼriflar kalom ilmining mohiyatini nafaqat nazariy jihatdan, balki uning amaliy-eʼtiqodiy vazifasi nuqtayi nazaridan ham ochib beradi. Eʼtibor qilinsa, barcha mutakallimlar taʼriflarida ikki asosiy unsur takroran uchraydi: aqidani isbotlash va shubhalarni daf etish. Bu esa kalom ilmining faqat tarixiy yoki abstrakt ilm emas, balki real muammolarga javob beruvchi intellektual mexanizm ekanini koʻrsatadi.

Bugungi kunda musulmon jamiyatida uchrayotgan eng dolzarb muammolardan biri — eʼtiqodiy beqarorlik va shubha asosidagi tafakkurdir. Zamonaviy inson, ayniqsa yoshlar, ijtimoiy tarmoqlar, ilmiy-texnik taraqqiyot va sekulyar mafkuralar taʼsirida “eʼtiqod isbotga muhtoj emasmi?”, “din aqlga zid emasmi?”, “iman shaxsiy hissiyot emasmi?” kabi savollarni koʻndalang qoʻymoqda. Aynan mana shu savollar yuqoridagi taʼriflarda zikr etilgan kalom ilmining vazifalari bilan bevosita bogʻliqdir.

Masalan, Saʼduddin Taftazoniy kalom ilmini “qatʼiy dalillar asosida diniy aqidalarni oʻrganadigan fan” deya taʼriflar ekan, eʼtiqodning taxmin va hissiyotga emas, balki ilmiy ishonchga tayanishi zarurligini taʼkidlaydi. Bu jihat bugungi “hamma narsa nisbiy” degan relativistik qarashlarga qarshi muhim kalomiy prinsipni ifodalaydi.

Xuddi shuningdek, Adudiddin al-Ijy taʼrifida kalom ilmining asosiy vazifasi sifatida “shubhalarni daf etish” alohida qayd etiladi. Bu esa shuni koʻrsatadiki, kalom ilmi shubhasiz jamiyat uchun emas, balki shubha paydo boʻlgan muhitda faoliyat

yuritadigan fandır. Bugungi zamon esa aynan shubhalar davri bo‘lib, bu holat kalom ilmining hozirgi kundagi dolzarbligini yanada oshiradi.

Ibn Akfoniyl kalom ilmining vazifasini yanada kengroq talqin qilib, uni e‘tiqodlarni tushuntirish, isbotlash, himoya qilish va ularga zid fikrlarni rad etish bilan bog‘laydi. Bu yondashuv zamonaviy mafkuraviy bosimlar — ateizm, agnostitsizm va materialistik dunyoqarashlarga nisbatan kalom ilmi faol himoya mexanizmi ekanini ko‘rsatadi. Chunki bugungi qarshi fikrlar ko‘pincha faqat inkor bilan cheklanmay, balki muqobil “dunyoqarash” sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Shuningdek, At-Tahonaviy ta‘rifida kalom ilmining “boshqalarga nisbatan” e‘tiqodni isbotlash xususiyati ta‘kidlanishi bugungi ochiq axborot makonida alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki zamonaviy musulmon nafaqat o‘z e‘tiqodini saqlab qolishi, balki uni mantiqan tushuntirib bera olishi talab qilinmoqda.

Nihoyat, Ibn Xaldun kalom ilmini ahli sunna yo‘lini himoya qiluvchi fan sifatida baholaydi. Bu ta‘rif hozirgi kunda paydo bo‘layotgan turli bid‘atchi, ekstremistik yoki mutaassib qarashlarga qarshi ilmiy muvozanatni saqlashda kalom ilmining ahamiyatini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, kalom ilmi haqidagi klassik ta‘riflar shuni ko‘rsatadiki, bu ilm faqat o‘tgan asrlar mahsuli emas, balki zamonaviy e‘tiqodiy inqirozlarni tushunish va hal qilishga qodir ilmiy tizimdir. Bugungi shubha, inkor va nisbiylik hukmron bo‘lgan muhitda kalom ilmi islom e‘tiqodining nazariy poydevorini mustahkamlovchi asosiy intellektual tayanch sifatida namoyon bo‘ladi.

Bu ilmning “kalom” deb atalishining bir nechta sabablari bor:

1. Allohning kalomi (ya‘ni Qur‘onning yaratilganmi-yaratilmaganmi degan masalasi) — ilmiy bahslar ichida eng mashhuri bo‘lgan. Shuning uchun bu ilm o‘zining eng mashhur mavzusiga nisbat berilib “kalom” deb nomlangan.
2. Bu ilm dinning asoslari ustida aqliy dalillar bilan isbotlash usullarini o‘rgatadi. Shu tomoni bilan u falsafadagi mantiq ilmiga o‘xshaydi. Falsafa olamida “mantiq” deb atalgan narsaga islom olamida “kalom” deb nom berish orqali ikki so‘z o‘rtasidagi atama farqini ajratish maqsad qilingan.

3. Bu ilm bilan shug‘ullangan kishi e’tiqod masalalarida fikr yuritish, dalil keltirish va raqibga javob qaytarish qobiliyatini hosil qiladi. Shu sababli unga “kalom” (ya’ni gap, bahs, so‘zlashuv) nomi berilgan.

4. Ilk olimlar bu ilmga oid kitoblarini yozayotganda har bir bobni “Kalom fi...” (Masalan: Kalom fit-tavhid, Kalom fil-qadr... Tavhid haqida gap, qadar haqida gap...) deb boshlab yozishgan. Shuning uchun bu ilm kitob nomlarida ko‘p ishlatilgan “kalom” so‘ziga nisbat berilib shu nom bilan mashhur bo‘lgan.⁷

“Kalom” atamasining mazmuniy mohiyati va uning zamonaviy ahamiyati

Yuqorida keltirilgan sabablar “kalom” atamasining tasodifiy nom emasligini, balki bu ilmning mazmuni, vazifasi va metodologiyasi bilan bevosita bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Ayniqsa, mazkur sabablar kalom ilmining paydo bo‘lishi faqat tarixiy bahslar mahsuli emas, balki e’tiqodni himoya qilish zaruratidan kelib chiqqan ilmiy ehtiyoj ekanini ochib beradi.

Birinchi sababda zikr etilgan Allohning kalomi — Qur’onning yaratilganmi yoki yaratilmaganmi masalasi, islom tafakkuri tarixidagi eng keskin aqidaviy bahslardan biri bo‘lgani ma’lum. Bu bahs oddiy nazariy tortishuv emas, balki vahiy, ilohiy sifatlar va Allohning qadimligi kabi asosiy e’tiqodiy masalalarga bevosita taalluqli edi. Shu bois bu masala kalom ilmining markaziy mavzusiga aylangan. Zamonaviy sharoitda bu holat shuni anglatadiki, kalom ilmi har bir davrda eng dolzarb e’tiqodiy savollarni markazga qo‘yib, ularga ilmiy yechim berishga qodir bo‘lgan fandir.

Ikkinchi sabab kalom ilmining aqliy isbotlash metodiga tayanganini ko‘rsatadi. Bu jihat kalom ilmini sof naqliy yondashuvdan ajratib turadi. Kalom ilmi din asoslarini himoya qilishda aqlni inkor etmaydi, balki uni to‘g‘ri yo‘naltiradi. Bugungi kunda “din aqlga zid” degan da’volar keng tarqalgan bir paytda, aynan shu xususiyat kalom ilmining zamonaviy ahamiyatini yanada oshiradi. Chunki kalom ilmi din va aql

⁷ Qarang: Abdulqodir Abdur Rahim. E’tiqod durdonalari. — T.: O‘qituvchi, 2020.

o'rtasida qarama-qarshilik emas, balki uyg'unlik mavjudligini ilmiy asosda ko'rsatib beradi.

Uchinchi sababda kalom ilmining munozaraviy va himoyaviy tabiati alohida namoyon bo'ladi. Kalom bilan shug'ullangan shaxs e'tiqod masalalarida dalil keltirish, qarshi fikrni tahlil qilish va unga asosli javob qaytarish malakasini hosil qiladi. Bu jihat bugungi ochiq axborot makonida nihoyatda muhimdir. Chunki zamonaviy musulmon ko'pincha e'tiqodini nafaqat bilishi, balki uni asoslab bera olishi talab etiladigan muhitda yashamoqda. Shu ma'noda "kalom" atamasi bu ilmning faqat nazariy emas, balki faol intellektual muloqotga yo'naltirilgan ekanini ifodalaydi.

To'rtinchi sabab esa kalom ilmining ilmiy an'ana sifatida shakllanganini ko'rsatadi. Ilk olimlarning boblarni "Kalom fi..." shaklida boshlashi bu ilmning asosiy vazifasi "gapirish" yoki "bahslashish" emas, balki aniq bir aqidaviy masala yuzasidan ilmiy bayon berish ekanini anglatadi. Bu uslub bugungi ilmiy maqolalar va akademik munozaralarda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Demak, "kalom" atamasining kelib chiqishiga doir sabablar bu ilmning mohiyatan e'tiqodni anglash, isbotlash va himoya qilishga qaratilgan kompleks ilmiy tizim ekanini ko'rsatadi. Bu xususiyatlar kalom ilmini faqat tarixiy bahslar majmui emas, balki har bir davrning e'tiqodiy muammolariga moslasha oladigan tirik ilm sifatida namoyon qiladi. Ayniqsa, bugungi shubhalar va mafkuraviy to'qnashuvlar davrida kalom ilmining aynan shu jihatlari uning dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Kalom ilmi diniy e'tiqodlarni isbotlash va qarshi taraflarning shubha va e'tirozlariga javob berish bilan shug'ullanadi. Shuning uchun bu ilmning mavzusi — qalban tasdiqlab, til bilan iqrar qilishimiz lozim bo'lgan e'tiqodiy masalalardir.

"Kalom ilmining mavzusi — ma'lum bo'lgan narsalar bo'lib, ular orqali diniy e'tiqodlarni isbotlash ko'zlanadi. Har bir ilmning mavzusi o'sha ilmda o'rganiladigan narsalarning xos xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Bu ilmda esa Yaratuvchining (Allohning) qadimligi, birlikda bo'lishi, qudrati, irodasi kabi sifatlari; jism va hodislarning esa yangilik, ehtiyoj, qismlardan tarkib topganlik, yo'q bo'lib ketishga moyilligi kabi holatlari tahlil qilinadi. Bu orqali Allohga nisbatan islomiy aqidaga xos

e'tiqodlar yoki ularga olib boruvchi dalillar aniqlanadi. Shuning uchun bu ilmning mavzusi — aynan diniy e'tiqodlarni isbotlaydigan bilimlar haqida bo'lishi afzalroqdir, Allohning Zoti haqida bahs yuritish emas.

Shuni unutmash kerakki, biz islomiy e'tiqodlarni kalom qoidalaridan emas, Qur'on oyatlari va sahih hadislardan olamiz. Kalom ilmidagi maqsad esa — bu e'tiqodlarga qarshi chiqayotganlarning shubha va e'tirozlarini daf etishdir.”⁸

Bugungi kunda ham e'tiqodiy savollar yo'qolmagan, balki shaklini o'zgartirgan. Kalom ilmi bu savollarga javob berish orqali e'tiqodni zaiflashtirmaydi, aksincha uni anglangan va mustahkam ishonch darajasiga ko'taradi.

Kalom ilmining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan omillar tarixda qolib ketgan hodisalar emas. Ularning aksariyati bugungi kunda yangi shakl va vositalar bilan davom etmoqda. Shu bois kalom ilmi o'z davrining mahsuli bo'lish bilan birga, har bir davr ehtiyojiga javob bera oladigan universal ilmiy tizim ekanini namoyon qiladi. Aynan shu jihat kalom ilmini zamonaviy e'tiqodiy muammolarni hal etishda muhim ilmiy tayanchga aylantiradi.

Imom Ijyoning fikriga ko'ra, kalom ilmining inson uchun quyidagi foydalari mavjud:

“Birinchidan: Insonni ko'r-ko'rona taqlid quyi darajasidan olib chiqib, mustahkam ishonchning cho'qqisiga yetkazadi. Alloh taolo shunday deydi:

“Alloh sizlardan iymon keltirganlarni va ilm berilganlarni darajalar bilan yuksaltiradi.”

Ikkinchidan: Haqqni izlab yurganlarga dalillarni tushunarli tarzda bayon qilib yo'l ko'rsatadi, haqiqatga qarshi chiqayotganlarga esa qat'iy hujjatlar bilan javob beradi.

Uchinchidan: Islom dini asoslarini — ya'ni e'tiqodiy qoidalarni — buzg'unchilar keltiradigan shubhalardan saqlaydi.

To'rtinchidan: Kalom ilmi barcha shar'iy ilmlarning asosi bo'lib xizmat qiladi. Ularning ildizi ham, manbai ham aynan shu ilmga borib taqaladi.

⁸ Safariniy. Lavomi al-anvor al-bahiyya. — Dimashq: Muassasat al-xofiqin. 1-jild, 1986. — B. 5.

Beshinchidan: Niyat va e'tiqodni to'g'rilaydi, zero amal faqat to'g'ri niyat va sog'lom e'tiqod bilan Alloh tomonidan qabul qilinadi. Va bu barchasining eng oliy maqsadi — dunyoda ham, oxiratda ham baxt-saodatga erishishdir.”⁹

Imom Safariniy esa kalom ilmining foydasini quyidagicha bayon qiladi:

“Bu ilmdan dunyoda ko'riladigan foyda shuki — insonlarning yashash tartibi adolat va to'g'ri muomala asosida barqaror saqlanadi, chunki bu tamoyillar insoniyatning buzilmasdan davom etishi uchun zarurdir. Oxiratdagi foydasi esa — kufr va noto'g'ri e'tiqod natijasida keladigan azobdan najot topishdir.”¹⁰

⁹ Abdurahmon Ijij, Al-Mavoqif. — Bayrut: Dar al-Jil, 1997. — B. 9.

¹⁰ Safariniy, Lavomiul anvorul bahiyya. — Dimashq: Muassasatul xofiqin. 1-jild, 1986 — B. 5.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Sa'duddin Taftazoniy. Sharh al-Maqosid. — Bayrut: Olam al-kutub, 1995.

Adudiddin al-Ijy. Al-Mavoqif fi ilm al-kalom. — Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 2020.

Ibn Akfoniyy. Irshod al-qosid ila asna al-maqosid. — Qohira: Dor al-fikr al-arabiy, 1995.

Hojiy Xalifa. Kashf az-zunun. — Bayrut: Dor ihyo at-turos al-arabiy, 1941. — 2-jild.

At-Tahonaviy. Kashshof istilohot al-funun. — Bayrut: Noshrun, 1996.

Abdurahmon ibn Xaldun. Muqaddima ibn Xaldun. — Bayrut: Dor al-fikr. — 1-jild.

Abdulqodir Abdur Rahim. E'tiqod durdonalari. — T.:O'qituvchi, 2020.

Safariniy. Lavomi al-anvor al-bahiyya. — Dimashq: Muassasat al-xofiqin. 1-jild, 1986.

Abu Rayyon. Tarix al-fikr al-falsafiy. — Iskandariya: Dar al-ma'rifat al-jomeiya, 1992.

Abdulfattoh Mag'ribiy. Al-firoq al-kalamiyya. — Qohira: Maktabat vahba,

Abdurahmon Ijy, Al-Mavoqif. — Bayrut: Dar al-Jil, 1997.

Safariniy, Lavomiul anvorul bahiyya. — Dimashq: Muassasatul xofiqin. 1-jild, 1986.